

XX ВЕК В РЕТРОСПЕКЦИЯ – ГЮНТЕР ГРАС И ПАТРИК ОУРЖЕДНИК КАТО ХРОНИКЬОРИ НА МИНАЛОТО СТОЛЕТИЕ

Недялко Желев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

XX CENTURY IN RETROSPECTION – GÜNTER GRASS AND PATRIK OUŘEDNÍK AS CHRONICLERS OF THE LAST CENTURY

Nedyalko Zhelev
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The article offers a comparison between Patrick Ouředník's *Europeana* and Günter Grass's *My Century*. The main focus is on the two books as chronicles of the XXth century with its destructive wars, regimes and ideologies and their impact on ordinary people's lives. The texts argues that the common trait of both authors is their restraint and moderation with regards to the moral evaluation of the past century despite its atrocities, destructiveness and crimes.

Keywords: Patrick Ouředník, *Europeana*, Günter Grass, *My Century*

Историята на XX век е проблематична, сложна и е обект на постоянни репрезентации в изкуството, които са опит да се оцени миналото столетие, като целта е то да бъде поставено в определени историософски рамки. В тези опити личи желанието разрушителната природа на отминалия век да бъде разбрана, оценена или подчинена на рационален анализ, макар че някои от ключовите събития категорично се изплъзват от подобни опити (Холокостът например). За годините от 1900 до 1999, белязани от множество „изми“ (колониализъм, империализъм, расизъм, капитализъм, фашизъм, социализъм, комунизъм, макартизъм, фройдизъм, феминизъм и т.н.), често може да се срещне определението „век на войни“, което използва и Уилям Енгдал за заглавие на една от своите книги (Engdahl/Енгдал 2004). Бегла представа за динамиката на отминалото столетие можем да добием и от Дорис Лесинг например, която възкликва „Господи, в какъв век ми отреди да живея!“, като добавя и следното описание на близкото минало:

„Историята на XX век представлява низ от внезапни масови изригвания на яростни чувства, подобни на пламтяща, огнена лава, която унищожава всичко по пътя си – Първа световна война, фашизъм, комунизъм, Втора световна война“ (Лесинг, цит. по Кацарова/Katsarova 2013: 1). В литературата опити за цялостно осмисляне на XX век, както в неговата хронологическа, така и логическа последователност предлагат също Гюнтер Грас в „Моето столетие“ и Патрик Оуржедник в „Европеана“.

В настоящото изследване ще бъдат разгледани творби от тези двама автори, като основният акцент ще бъде поставен върху образа на войните предвид тяхната значимост в глобален план, както и последиците, пред които трябва да се изправи човечеството след приключването им, включително до наши дни. Целта е също така да се сравнят повествователните техники, които използват своеобразните хроникьори, да се проследи авторовата перцепция за историята, както и да се съпостави позицията на немскоезичния и славянския исторически и литературен опит. Основната теза на текста е, че въпреки различните стилистични похвати и народност, Грас и Оуржедник поставят акцента върху сходни основни събития от века, а след запознаването с „Европеана“ и „Моето столетие“ у читателя остава усещане за отказ от категорична оценностяваща позиция, в което личи съзнателно авторово дистанциране от поставяне на оценка или изразяване на лично мнение.

Като се говори за XX век и неговата значимост, е невъзможно да се пренебрегнат войните и последиците от тях. Въпреки динамиката на близкото минало, бруталността и мащабните глобални военни конфликти не са крайно изненадващи и спонтанни събития, а са продукт на дълготрайни социополитически и икономически интереси и противопоставяния в макро- и микроскала. Травмата, репресиите и гладът, резултат от Първата световна война, са основание за нестабилност и хаотичност на социалната и политическата сцена през междувоенния период, а заложените във Версайската система от договори проблематични и полемични условия (относно малцинствата, териториите, репарациите и др.) очаквано довеждат до нов мащабен конфликт на Стария континент, който неминуемо прераства в глобален. Но докато Втора-

та световна война, довела до непозната по мащабите и разрушителността си катастрофа, е продукт/следствие на Голямата война, то и световният конфликт през второто десетилетие на века е предусещан и очакван от интелектуалните и политическите среди на Стария свят. Аргумент за това може да се потърси в текста на Джордж Стайнър „В замъка на Синята брада. Някои бележки в търсене на новата дефиниция на културата“, в който влиятелният мислител отбелязва, че случилите се през XX век войни са не просто очаквани, а дори желани, като зародиш за тяхната поява може да се открие много по-рано. Още след края на Наполеоновите войни в Европа се усеща стремеж към военни размирици и кървави чистки, които ще доведат до края на скуката – срв.:

Лудостта, смъртта са за предпочитане пред безкрайната неделя и суетата на буржоазната форма на живот. Как може интелектуалецът да усеща нещо от гения на Бонапарт в себе си, нещо от тази демонична сила, която докара неизвестността до империя, и да не вижда пред себе си нищо друго освен безвкусната плоскост на бюрокрацията? Разколников пише есето си за Наполеон и излиза да убие една старица (Steiner/Стайнър 1971: 17).

Пряка последица от събитията през предходния XIX век е създаването на условията и готовността за бъдещ конфликт – в колониалните конфликти между Великите сили, в споровете за наследството на Османската империя на Балканите, в националистическите движения в редица европейски държави, подказващи крехкото равновесие, което Виенският конгрес от 1815 г. утвърждава за следващите десетилетия. Както отбелязва Стайнер, „[к]рахът на революционните надежди след 1815 г., забавянето на времето и радикалното очакване оставят резервоар от неизползвани, бурни енергии. Романтичното поколение ревнува своите бащи“ (Стайнър, пак там). Сцената е подготвена за бъдещия конфликт и очаква искрата, която ще постави началото на събитията, белязали новия XX век. Дори могат да се приведат аргументи, както прави по-рано това друг славянски автор, Тадеуш Пайпер – че всъщност векът не започва през 1900 г., а десетилетие и половина по-късно:

Двадесети век не можеше да види бял свят. Четиринадесет години след кръщенето си той все още беше зародиш в опашката

на своя предшественик. [...] Не притежаваше собствено лице, притежаваше само собствен номер: двадесети. [...] Едва войната изведе човека на пътищата, по които щеше да се срещне с душата на века и да тръгне след нея (Пайпер/Peiper 2018: 283).

Затова изглежда трудно създаването на каквото и да е литературен или литературноисторически портрет на изминалия век, без да се вземе предвид неговата специфика и значението на големите събития, които му придават облик. И Грас, и Оуржедник създават хроники на миналото столетие основно от гледната точка на страничния наблюдател, основно чрез чуждия, но отчасти и през личния опит (при „Моето столетие“; подобен похват липса в „Европеана“). Гюнтер Грас използва фрагментарна ретроспекция, многопластовост, енциклопедично многообразното – чрез къси разкази в Аз-форма разказва хронологично за всяка от годините на века, като набляга върху основните акценти от историята година по година. Книгата има мозаична постройка, а авторът преплита собствената си съдба със сюжети от изминалото столетие (ситуацията в Германия преди Втората световна война, ученически спомени за игрите на двора, които пресъздават преврата на Франко в Испания, животът в разделена Германия, падането на Берлинската стена, танца с любимата жена, участието в голямата предизборна кампания на Вили Брант и др.). Личното е преплетено с историческото; по-точно, историческото оформя личното, оставя своя отпечатък върху индивидуалната съдба на човека. „Моето столетие“ представя и глобализацията на света, като излага визията на Грас за процесите, протичащи през XX век, както и за акцентите в противоречивата и многообразна история на изминалото столетие. Както отбелязва Михаил Неделчев в своя рецензия във вестник „Култура“: „В „Моето столетие“ дори фикционалните сюжети са представени като възможно-случващи се, те са пределно достоверни и така творбата става и равносметка синтез на използването на толкова многообразни писателски техники в творчеството на знаменития белетрист“ (Неделчев/Nedelchev 2001: 12). Романът представлява възможност за автобиографична изповед, преплитайки факти от лично и общо преживяното. Като допълнение Неделчев отбелязва, че ос-

новните събития на XX век са разказани разнотипно, а перспективите и ретроспекциите непрекъснато се взаимозаменят:

Изумителна е писателската способност да стилизира различните, съграждащи се и бързо разрушаващи се през десетилетията идеологически езици. Грас подлага на стилизация социолекти с разномасшабен обхват: от прецизния израз на езотеричните академически общности (обговарящи във всекидневието си Хайдегеровите същности) до просторечието и наивното съзнание на хора от всички социални равнища (включително Кайзера, Императора и негови простолюдни слуги). При това разказващите не са типажки – те винаги са абсолютно индивидуални, разказите им са предимно пластични, от отстранена гледна точка (Неделчев/Nedelchev, пак там: 12).

В „Моето столетие“ на Гюнтер Грас най-важните събития от столетието се случват сякаш на фона на обикновения делничен живот. Тоталитарните насилия и войните се превръщат в част от ежедневието, нещо, което се е появило, но никой от засвидетелствалите го няма време да проследи неговата поява, понеже е изправен пред задачата да се справи с резултата.

От своя страна, Патрик Оуржедник чертае карта на XX век през основните събития, случили се през него, нахвърля множество факти, придружени от маловажни анекдоти и съмнителни статистики (на моменти дори натуралистично смущаващи – авторът пресмята приблизително колко дълга би била линията, ако един до друг се наредят трупове на всички загинали при Нормандия американски войници). Информацията в „Европеана“ е енциклопедично „излята“, иронична, но и добре подбрана, като не пропуска никое от събитията, значими в глобален план за века. Романът на чешкия писател е своеобразен стилистичен експеримент, в който забавното може да бъде открито в сериозното. Книгата е изградена върху контраста между умишлено примитивния начин на представяне и същността на описваните сериозни и ужасяващи събития от XX век. Столетието е разгледано в мащаб – историята на човечеството е в центъра, а конкретният индивид остава в маргиналиите от факти и случки, далеч по-големи от него.

Въпреки различната им структура и в двата разглеждани романа се открива мотивът за големите, навярно напразни, надежди. В

„Европеана“ това е преминаването от XIX към XX век, докато „Моето столетие“ представя масовото очакване на XX век. По сходен начин са представени надеждите за епоха на хуманизъм, вярата, че технологичният напредък (навлизането на радиото и телевизията в ежедневието), индустриализацията, достъпното и масово образование ще накарат човека да бъде по-човечен, както пише Оуржедник. За съжаление, огромните амбиции завършват с крах. Резултатът е голям брой страдащи от невроза и депресия (болести, типични за новото време и появили се в резултат на войните и новите условия за живот), масов глад и болести (вследствие на икономически кризи, както и на смъртоносни болести като инфлуенцата, конкурираща броя на жертвите от военните фронтове). Историята подсеца за своята цикличност и човечеството отново отправя поглед към бъдещото в очакване на блаженото добро. Последният от гласовете в „Моето столетие“ (гласът на мъртвата авторова майка), изиграва функцията на говорител. Този говорител ще изрече това, което мнозина си мислят, но може би от страх не смеят да изрекат: че бъдещето е неясно, но всичко ще бъде наред, ако няма нови войни (Грас/Gras 2000).

В „Европеана“ Оуржедник представя няколко теории за началото и края на века, а също така и вярването (поне в представите на победителите) че Първата световна война ще бъде последната за столетието¹. Използвайки своя саркастичен стил, писателят излага три теории в низходящ ред, започвайки от най-абсурдната – така, възможното начало на XX век е отредено на изобретяването на сутиена. Втората теория е, че именно започването на Първата световна война като събитие, което засяга населението и отвъд Стария континент, „стартира“ XX столетие, а третото схващане определя началото на века с началото на индустриалната революция. Авторът засяга темата за „новия ред“, като дава за пример и комунизма, чиито представители вярват, че трябва да се създаде нов свят, но за да се случи това, първо трябва старият да бъде изкоренен. Необходимостта от нов тип мислене води и до необ-

¹ Тук чешкият писател разпознаваме препраща към популярния лозунг от времето на Първата световна война “The war to end war“, появил се и в книгата на Х. Г. Уелс “The War That Will End War“ (Wells/Уелс 1914).

ходимост от масова чистка, чийто инструмент ще бъде войната. За някои Октомврийската революция е край на столетието, та дори и на самата история, понеже според Оуржедниковата „Европеана“ комунизмът е постигането на историческия смисъл от страна на обществото и е просто въпрос на време комунизмът да победи по целия свят, а след това няма да има смисъл от продължение на историята. Твърдение, което превръща комунизма, а може би и всички останали тоталитарни режими в исторически категории.

Образът на Първата световна война в „Моето столетие“ е създаден чрез разказите на Ерих Мария Ремарк и Ернст Юнгер. През 60-те години на XX век двамата автори имат възможност да се срещнат с трето лице и да разкажат за каските, бодливата тел, нагледно да опишат действието на отровните газове и гранатите по време на войната. Споделят личния си опит, „хвалят“ се с белези и рани. Чрез точните и конкретни разкази (придружени с имитации на звуците, които част от бойното снаряжение издава) на своите герои Грас успява да улови и емоционалността на обикновения войник. Без значение дали това е авторът на „На Западния фронт нищо ново“ или на „Стоманена буря“, войната и преживяното от преките или косвените участници в нея са идентични. Както в „Европеана“ на Оуржедник, така и в „Моето столетие“ на Грас се забелязва идеята за незначителността на индивида, поставен в сходна масова и безнадеждна ситуация. Вероятно това е и причината Юнгер и Ремарк, въпреки уменията да дават гласност на своите емоции, да прибегнат към употребата на междуметия и звуци – разказите за случилото се носят историческото знание, но не могат да пресъздадат усещането от него. Думите на известните автори за Голямата война могат да бъдат изречени от всеки участник в нея. Те споделят знанието, което всеки на фронта придобива, било то пехотинец или офицер – трябва „да убиваш по заповед“, а победата в битка не означава, че все пак няма да изгубиш войната, но винаги ще бъде трудно да намериш смелост да го признаеш.

За изграждането на образа на Втората световна война Грас използва същия похват – отново чрез лични разкази и спомени на участници (фотографи, журналисти, репортери, войници) от

страната на претърпелия поражение Райх. Отново подробно и първолично е разказана историята на пехотинеца, „прозата в ботуши“, която успява да пренесе слушател и разказвач в миналото, възраждайки потиснатата от миналото емоционалност. Спомените са изпълнени с тъга и разкаяние по изгубената възможност за победа, а често завършват с фразата „Ако баба ми беше мъжка...“ и въпроса без отговор „а какво всъщност е мирът“. Този път звуците на сирената са „спусъкът“, който връща участниците към спомените, като доказва, че наученото по време на война не може да бъде забравено до края на живота, а травмата от военния катаклизъм няма да бъде излекувана.

И при Гюнтер Грас, и при Патрик Оуржедник подробно са представени следвоенните години. Описанието на огромната смъртност в резултат на недоимък, глад и болести заема голяма част от романовото повествование. За пресъздаването на ситуацията Нобеловият лауреат прибегва към личните си спомени, като описва редовните посещения на бюрото по труда, отчаянието и безмълвието на чакащите там, плачещия от безсилие баща. Засяга се темата за семейния разпад (по-конкретно на немското семейство), породен от външни фактори. В „Европеана“ доказателство за обидата и поражението е образът на инфлацията и обезценяването на това, което до този момент е приемано за даденост – едно яйце струва количка с пари. Предвид новосъздадените обстоятелства образът на жената, изпълняваща мъжката роля, иззела функцията на глава на семейството, няма как да бъде пропуснат. И двамата автори дават примери за жените на новия свят, който се ражда по време на войните и се установява трайно след това. Дори и в случаите, когато мъжът все пак успява да се завърне от фронта, споменът от случилото се довежда до неспособност за изпълнение на бащиния дълг. Така в историята на XX век, ако Първата световна война започва с цел да се защити родината, а Втората световна война е цивилизационна, опитваща се да опази идеята за човека, то и при двете жертва става семейството. Новият свят довежда до нови травми, нови трагедии, нови препятствия, с решаването на които се е заела жената, която работи във фабриката за боеприпаси или помага при разчистването на руините след бомбардировките в опит да изхрани своите гладуващи и болни деца.

Наред с войните двамата автори разглеждат ХХ век и като столетие, което носи със себе си технологичен и научен напредък. Чрез развитието на генетиката и възможността за клониране се създават нови възможности, но това ражда и нови притеснения. Гюнтер Грас разтревожен споделя своите опасения, че бащата ще изчезне като понятие. Социологията и новите глобални явления от порядъка на пацифизъм, борба за правата на потиснатите (сексизъм, расизъм), заедно с „навлизането“ на дрогата, сексуалната революция, имат потенциала да еволюират от резултат в причина за нови конфликти. Причините за създаването на пазарно общество, чийто двигател е материалното, в „Моето столетие“ и „Европеана“ са проследени до края на Първата световна война и до военните спекуланти, а развитието на това общество, особено в страните победителки след Втората световна война, се изразява и в наглед маловажните възможности за покупка на „нови предмети“ (скейтборд например). Заедно с икономическото развитие идва и моралната криза. Оуржденик и Грас, макар и да са избрали позицията на спестяващи оценки хроникьори, предоставят информация за културата, която Стайнър обвинява заради нейната пасивна, дори и насърчаваща масовите кръвопролития същност (Steiner/Стайнър 1971: 30).

Двете произведения представят различна гледна точка не само заради типа повествование, но и заради националната принадлежност на своите автори. От една страна, Чехия, предадена от Запада, бива погълната от нацистка Германия, а след това и от СССР. Докато Германия изиграва активната роля, на Чехия/Чехословакия е отредена пасивната роля на жертвата. Както пише Милан Кундера в своето есе „Отвлечането на Запада“, след окупацията на Чехословакия чешката култура и идентичност страда, а насилствено се стига до края на модерното време (Кундера/Kundera 2005: 23). „Моето столетие“ на Гюнтер Грас може да бъде четен като германска история, изговорена от много германски гласове, които не премълчават доброто или лошото, случило се през ХХ век, а по едно или друго стечение на обстоятелствата централна роля изиграва именно тяхната държава. Така немската история очаквано се превръща в световна. По същия начин чешката „Европеана“ не пропуска възможност да иронизира паденията и постиженията на

„своите хора“. И въпреки своите национални различия Гюнтер Грас и Патрик Оуржедник успешно се справят с изиграването на ролята на безпристрастни хроникьори.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Engdahl/Енгдал 2004:** Engdahl, W. *A Century of War: Anglo-American Oil Politics and the New World Order*. London: Pluto Press, 2004.
- Steiner/Стайнър 1971:** Steiner, G. *In Bluebeard's Castle. Some Notes Towards the Redefinition of Culture*. New Haven: Yale University Press, 1970.
- Wells/Уелс 1914:** Wells, H. G. *The War That Will End War*. New York: Duffield & Company, 1914.
- Грас/Gras 2000:** Грас, Г. *Моето столетие*. София: Атлантис, 2000. [Gras, G., *Moeto stoletie*. Sofia: Atlantis, 2000.]
- Кацарова/Katsarova 2013:** Кацарова, В. Дорис Лесинг – талантливият хроникьор на XX век. // *Литературен вестник*, 2013, бр. 22, 1. [Katsarova, V. Doris Lesing – talantliviyyat hronikyor na XX vek. // *Literaturen vestnik*, 2013, br. 22, 1.]
- Кундера/Kundera 2005:** Кундера, М. Отвличането на Запада. // *Език и литература*, 2005, кн. 1 – 2, 11 – 25. [Kundera, M. Otvlichaneto na Zapada. // *Ezik i literatura*, 2005, kn. 1 – 2, 11 – 25.]
- Неделчев/Nedelchev 2001:** Неделчев, М. Векът на Гюнтер Грас. // *Култура*, 2001, бр. 4, 12. [Nedelchev, M. Vekat na Gyunter Gras. // *Kultura*, 2001, br. 4, 12.]
- Пайпер/Peiper.** Пайпер, Т. Отправна точка. // *Полската поезия между двете световни войни*. Ред. Панайот Карагъзов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 283 – 287. [Paiper, T. Otppravna tochka. // *Polskata poeziya mezhdur dvete svetovni voyni*. Red. Panayot Karagyozov. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2019, 283 – 287.]